

דברים על ספרה של שרה טעמם של דברים נסתרים
מאת מאיר מ' בר-אשר

ספרה החדש של שרה סבירי טעמם של דברים נסתרים מושתת אומנם על ספרה באנגלית *The Taste of the Hidden Things* שיצא באנגלית לפני קרוב לשלושים שנה, ביתר דיוק בשנת 1997, אך הוא אינו תרגום עברי שלו אלא יצירה שונה למדיי. כך מתארת שרה את היחס בין הנוסח האנגלי לנוסח העברי:

הנוסח העברי המוצע כאן אינו תרגום של הספר באנגלית אלא הצגה מחודשת של הדרך הסופית, טיבה ומאפייניה של הדרך המיסטית שצמחה בחיק האסלאם, אשר במשך שנים רבות למדתי ממנה ולימדתי את מכמניה. בכתיבת הנוסח העברי המחודש ניסיתי – העזתי – "להיכנס לראשם וללבם" של מי שקרויים סופים. יותר נכון לחכמת הלב שלהם, והזמנתי אותם להיכנס אל לבי. עקבתי אחר הדרכים שסללו הסופים לדורותיהם וניסיתי לבחון לאורם את הדרך שפילסתי גם אני במשך שנים ארוכות של לימוד וחיפוש בהשראתם. (עמ' 1-2)

אפתח בכמה מילות הקדמה על הצירוף היפה "חכמת לב", שאותו אימצה שרה בכתיבתה ובהרצאותיה כמונח המקביל למיסטיקה מוסלמית, מה שבערבית מוכר במונח "תַצְוִף". את המונח ונגזרותיו שאבה שרה מתיאור מלאכת בניית המשכן:

וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רְאוּ קָרָא יְהוָה בְּשֵׁם בְּצִלְאֵל בֶּן-אוּרִי בֶן-חֹר לְמִטֵּה יְהוּדָה. לֹא וַיִּמְלֵא אֹתוֹ רוּחַ אֱלֹהִים בְּחֻכְמָה בְּתַבּוּנָה וּבְדַעַת וּבְכָל-מְלָאכָה. לֵב וְלִחְשָׁב מִחֻשְׁבַּת לַעֲשׂוֹת בְּזָהָב וּבְכֶסֶף וּבַנְּחָשֶׁת. לֵג וּבַחֲרֹשֶׁת אֲבָן לְמֵלֶאֱת וּבַחֲרֹשֶׁת עֵץ לַעֲשׂוֹת בְּכָל-מְלָאכָת מִחֻשְׁבַּת. לֵד וְלַהוֹרֹת נִתֵּן בְּלָבוֹ הוּא וְאֶהְיֵאֵב בֶּן-אַחִיסָמֶךְ לְמִטֵּה-דָן. לֵה מְלֵא אֹתָם חֻכְמַת-לֵב לַעֲשׂוֹת כָּל-מְלָאכָת חָרָשׁ וְחֻשָׁב וְלָקֵם בְּתַכְלֵת וּבְאַרְגָּמָן בְּתוֹלַעַת הַשָּׁנִי וּבַשֵּׁשׁ וְאַרְגָּ עֲשִׂי כָל-מְלָאכָה וְחֻשְׁבֵי מִחֻשְׁבַּת. (שמות לה: לא-לה)

על פי תחושת הצירוף היפה הזה – "חכמת לב" – הולך וקונה שביתה קודם כל משום שהוא ביטוי קולע שיש בו כדי לבטא את מה שאינטואיטיבית אנחנו מבינים באמצעות המושג החמקמק מיסטיקה; אך ההצלחה בהנחלתו של המושג לתודעת הקורא העברי היא גם תוצאה של מאמציה המתמשכים של שרה להטמיע אותו. חברה ותלמידיה של שרה יודעים שהמונח נשזר גם בשמה של קבוצת הוואטסאפ שלה שבה היא משתפת במחשבות ובתובנות בתחום המיסטיקה. הקבוצה נקראת "חוכמת הלב והדרך הסופית".

בהמשך ההקדמה מוסיפה שרה דברים על הממד האישי העמוק של הספר ועל הממד הטרנספורמטיבי של המפגש שלה עם הספרות המיסטית המוסלמית: "המפגש עם חכמת הלב הסופית – אומרת שרה – שינה את חיי, הנחה אותם והאיץ תהליכים ותהפוכות שעברו עליי". על חלק מן השינויים הללו שמעתי משרה בשיחות לא מעטות במרוצת שנים רבות של ידידות וחברות להוראה באותו החוג באוניברסיטה, אך הקריאה בספר המיוחד ויצא הדופן הזה מזמנת לקורא המחשות רבות ומרתקות שמספרות לעיתים לא רק בפתחות רבה אלא גם בחשיפה אישית שיש בה העזה רבה, והיא אף מרגשת ומעוררת השראה.

כוחה של שרה כפילולוגית מוכר וידוע היטב. הוא ניכר בעבודת הדוקטור המופלאה שלה על אלחכים אלטרמד', אחד מגיבורי התרבות המרכזיים שלה. עבודה חלוצית זו, שאותה כתבה בהדרכת פרופ' שאול שקד

ז"ל, מושתתת על פענוח של כתבי יד מאתגרים, השוואות נוסח, תרגומים מדויקים. כוחה זה בא לידי ביטוי בכל מחקרה ואולי החשוב ביותר שבהם הוא ספרה *Perspectives on Early Islamic Mysticism: The World of al-Hakim al-Tirmidhi and His Contemporaries* וכן באנתולוגיה המצוינת שלה על הצופיות, שהופיעה תחילה בעברית ואחר כך בערבית, וזכתה וממשיכה לזכות לתפוצה רבה. (עד להופעתה הצטמצם כל קורפוס המקורות הצופיים המתורגמים לעברית בדפים אחדים בלבד שהיו פזורים בעיקר בספרי מבוא לאסלאם והנה בא ספרה של שרה והעמיד בניין מפואר. לא רק מלאכת האיסוף והמיון והבחירה מעידים על בקיאותה העצומה של שרה בספרות המיסטית לתקופותיה ועל טעמה האסתטי המשובח וכמובן גם על העברית היפהפייה הניכרת בכל קטע מתורגם אלא גם המבואות המעולים ל-38 השערים, שאליהם מחולק הספר, וזאת בנוסף למבוא המקיף לספר. צירופם של כל המבואות והמפתחות יכול להיחשב, לאחר עריכה לא מרובה, ספר מבוא יפה וממצה על הצופיות, ספר בתוך ספר).

כל התכונות המאפיינות את מחקרה הקודמים של שרה ניכרים גם בספר שאנחנו דנים בו הערב אלא שכאן ניכרת לכל אורכו של הספר גם חתירה למה שמעבר לקריאה הצמודה והמדוקדקת, שאליה מחנכת הפילולוגיה והקריאה הטקסטואלית המוקפדת.

כל מה שאנחנו יכולים ללמוד וללמד בהרצאות, בקורסים, בספרי מבוא, הוא המופע בן הזמן הכרונולוגי. כמי שקיבלנו על עצמנו ללמד, מתבקש מאתנו להכין את הלימוד היטב, בנאמנות, לטובת התלמידים, כמטבע עובר לסוחר. אבל מה שחכמי הלב מלמדים מחוכמת הלב שלהם אינו מטבע סחיר, גם אם משתמשים במילים ובביטויים ידועים. את המופע נטול הזמן קשה, אי אפשר, להעביר במילים. לא כל שכן לארגן אותו בהלכות סדורות ערוכות היטב. רק לפעמים, לעתים רחוקות ובמגע פלא, קורה ששני המרחבים נפגשים ובתודעה קם ועומד המופע השלם. (עמ' 60)

בעשר השנים שבהן לימדה שרה באוניברסיטה העברית לאחר חזרתה מלונדון היא פעלה להחדיר תודעה זאת לתלמידיה. לתלמידים רבים בחוגים כמחשבת ישראל או כמדע הדתות היא הטעימה את החשיבות שבהכרת הטקסטים בלשון המקור, את ההכרח להתאמץ להכיר שפות כדי לקרוא את המקורות קריאה בלתי אמצעית ולא להסתפק בהתדיינות עליהם על סמך קריאת תרגומים וספרות מחקר בלבד; ואילו לתלמידיה מן החוגים הפילולוגיים, המסוגלים לקרוא טקסטים במקורם (בערבית או בפרסית למשל) היא הדגישה שהשפה היא רק אמצעי ונדבך ראשון וכי דרכם יש הכרח לחדור אל מה שמעבר אליהם.

ואכן גם מה ששרה מבקשת לעשות בספר הזה הוא המאמץ להפגיש בין שני המרחבים האלה. הספר הזה, כמו מחקרה הקודמים וכמו האנתולוגיה, הם כלים להכרת המחשבה הצופית. כמעט כל היבט של ההגות הצופית ששרה עסקה בו במחקרה הקודמים מוצא ביטוי גם בספר הזה. נזכרים בו תורותיהם של מורי הצופיות הגדולים לזרמיהם השונים מראשית הופעתה ועד ימינו; נידונים בו שיטות וזרמים מכל המרחב המוסלמי שבין טראנסאוקסניה ועד המגרב; פרקטיקות צופיות ועוד ועוד. הערך המוסף של הספר הזה הוא במיזוג שבין ידע עיוני ובין הממד החויתי. הספר שלפנינו מציג מיזוג מופלא של מחקר מובהק של הספרות המיסטית המוסלמית לתקופותיה ולרבדיה עם ממד חווייתי המושתת על הפנמה רבת שנים של טקסטים מיסטיים מוסלמיים ואחרים בד בבד עם התנסות של שרה בתובנות רבות המושתות על חויות והתנסויות אישיות וכן על פרקטיקות מדיטאטיביות שונות שהבולטת שבהן היא "ד'כר דומם" (ד'כר ח'פי), המייחד את דרכה של הנקש'בנדיה, אחווה (טר'יקה) צופית ידועה שאותה ייסד ב'האא' אלדין נקש'בנד, איש המאה הארבע עשרה. כפי שמלמדת אותנו שרה את הפרקטיקה של ד'כר דומם שאב ב'האא' אלדין עצמו ממורהו הרוחני עבד אלח'אלק ע'ג'דאני, שחי מאתיים

שנה לפניו וזה האחרון למד אותה על פי המסורת מאלח'ד'ר, הדמות המסתורית שהמסורת מזהה עם עבד האל הצדיק הנזכר בקוראן בסורת אלכ'ה'ף (פרשת המערה). ושרה עצמה איך היא משתלבת בשלשלת הקבלה (ס'ס'לה) הצופית של הפרקטיקה הזאת? שרה כותבת שהיא התוועדה לה בלונדון במפגשים אצל אירנה טווידי, מורה מיסטית ודמות חשובה בחייה הרוחניים של שרה, שגילתה את הצופיות בגרסתה הנק'ש'ב'נ'ד'ית אצל מורה צופי שהוצג בפני תלמידיה בכינוי גורוג' או בי סאהב אך לימים גילתה שרה ששמו האמיתי הוא שרי ראדהא מוהאן לאל (Shri Radha Mohan Lal) וכך הוא מופיע בשלשלת של המורים הצופים של הענף ההודי של הנק'ש'ב'נ'ד'יה. את יומן ההתנסויות של טווידי ("תהום של אש": יומן של הכשרה רוחנית באמצעות מורה צופי) במחיצת מורה הודי תרגמה שרה לעברית ב-1990. מאלף לעקוב אחר התנועה הזאת של שרה בזמן ובמרחב ועל פני דמויות רבות ומגוונות, שמשקפות כאן בקשרים הנטוויים בין הנק'ש'ב'נ'ד'יה הקדומה – שחוטים דקים קושרים אותה לתורתו של אלח'כ'ים אלתרמד'י – ובין מוריה המאוחרים: המורה ההודי בן המאה העשרים, תלמידתו טווידי ותלמידתה הישראלית שלה שרה סבירי. מאלפת גם התנועה הווירטואוזית של שרה על פני שפע עצום של מקורות מתקופות שונות ומתרבויות שונות כחומרי גלם לתיאור החוויה המיסטית לסוגיה: פסוקי האוהבים משיר השירים, בתי שיר משיח הציפורים (מ'נט'ק אל'ט'י'ר) של פריד אלדין עטאר, הגיגים משירתו של הצופי התורכי הנודע יונ'ס א'מ'ר'ה, מכתמים של אלח'ל'א'ג', שירים של יהודה הלוי, בתים משיריהם של ביאליק, רחל, לאה גולדברג ונתן זך הם רק מעט מזעיר מאבני הבניין שמהן בנוי הספר העשיר ורב הפנים הזה.

כל פרקי הספר שזורים זה בזה למסה מחקרית והגותית רציפה וקוהרנטית אך בה בעת כל אחד מהם יכול להיקרא כפרק העומד לעצמו וחלקם אף נכתבו מלכתחילה כמאמרים עצמאיים. בכותרת הספר **טעמים של דברים נסתרים** נרמז רעיון ה"טעם" (ה'ד'ן'ק) שהוא רעיון יסודי בשיטות מיסטיות שונות ובכללן בצופיות אך לא עליו אדבר כאן אלא על רעיון אחר – על הצבע או ביתר דיוק צבעם של המים. תת הפרק הקצר העוסק בצבע כמצוין מצב מיסטי הוא בעיניי פנינה ספרותית. הוא פותח בהגיגים מיסטיים המיוחסים לא'ב'ו י'ז'יד אל'ב'ס'ט'א'מ'י, מיסטיקן שנודע בקריאותיו האקסטטיות (ש'ט'ח'א'ת):

שאלו את א'ב'ו י'ז'יד: מה תוארו של היודע (אל'ע'א'ר'ך, דהיינו המיסטיקן)? אמר: **צבע המים הוא צבע הכלי**. אם תיצוק מים לכלי לבן, תדמה שהם לבנים; אם תיצוק מים לכלי שחור, תדמה שהם שחורים; וכך אם הכלי צהוב, אדום וכן הלאה. המצבים מהפכים אותו, אך ריבונו הוא ריבון המצבים (עמ' 77).

הדברים אינם נהירים, כפי ששרה מעירה, והיא מביאה להבהרתם את פירושו של אל'ס'ר'א'ג', איש המאה העשירית המוסיף עליהם:

בהתאם לזכותם מקבלים המים את צבע הכלי. אבל צבע הכלי אינו משנה את זכותם ומצבם. המתבונן מדמה שהם לבנים או שחורים אך מהות המים בכלי – אחת היא. כך גם היודע ביחס לאל יתעלה: בכל המצבים שבהם אלוהים מגלגל אותו, צ'פ'ון לבו שרוי עמו במצב אחר". (עמ' 78)

וכאן באה שרה ומוסיפה את פירושה לפירושו של אל'ס'ר'א'ג': מצבים הם תוספים, הם לא הדבר האמיתי כשלעצמו... ומהו הדבר האמיתי ביחס ליודע, בעל ידיעת הלב? מהם המים הזכים הן ביחס ליודע והן ביחס אלינו? לדעת את התשובה זה לגעת במה שנקרא צ'פ'ון הלב, ובמינוח הסופי ס'ר, ס'וד. (שם)

אחר כך עוברת שרה (אבל כאן אני עושה שימוש בגרסה האנגלית שבנושא זה היא מורחבת יותר) לכמה קטעי פרוזה פואטית נפלאה שלה עצמה המזמינים את הקורא לדמיין לעצמו את טבעם של הגוונים והצבעים תוך התבוננות בגוונם של המים: "תארו לכם עולם שבו הצבע היחיד הוא צבע שאינו ניתן להבחנה ולתיאור כצבע המים, במילים אחרות עולם חסר צבע". ואחר כך בא תיאור מרהיב וססגוני של מראות וגוונים ששרה רואה בדמיונה; מראות מרהיבים כאלה יכולים להיות נצפים למשל בעיני צוללן שצולל במעמקי אי האלמוגים למשל. יקצר המצע הערב להדגים בקריאה של שני העמודים היפים הכוללים את התיאור הזה (עמ' 146-147 בנוסח האנגלי); אחריהן בא התיאור הפרדוקסלי של עיוור הרואה גוונים ובו ציטוט של ז'אק לוסירן (Jacques Lusseyran), מגיבורי תנועת ההתנגדות הצרפתית במלחמת העולם השנייה שאותו כתב לאחר התעוורתו. הצבע – לָן – הוא ביטוי למצב מיסטי ולדעת שרה משמעות זו היא העומדת גם ביסוד ביטוי השאלה הרווח בכמה דיאלקטים: "אֵישׁ לוֹנֵפִי" ("מה שלומך?"; מילולית: "מה צבעך?"), שפירושו הוא מה מצבך, דהיינו מצב הנפש שלך). יקצר המצע לתאר כאן את כל שלבי המהלך שמתארת שרה ואת שלל הטקסטים מתרבויות מיסטיות שונות, שהיא מבססת עליהם את המהלך הזה. אחתום רק בשורות המסיימות את הפרק העשויות להמחיש מדוע נבחר צבעם של המים לתיאור המצב המיסטי האולטימטיבי:

במידה שהמים צלולים אין להם צבע משל עצמם. אין להם אופי ולא תכונות. הם משקפים כל דבר העובר דרכם, כל דבר המשתקף בהם. במעמקיהם, משקפים הם את האור השחור של החושך המוחלט.

[...] זוהי הסיבה שבגללה התפללו גדולי המיסטיקנים להיעשות חסרי צבע וחסרי תכונות. ברוח זו יש להבין את דברי ראש המסדר הנקשבנדי, בַּהּאָא אַלְדִּין נְקֶשְׁבֵּנְד: "במשך עשרים ושתיים השנים האחרונות הלכתי בעקבות אלחֶכִּים אַלְתֶּרְמֶדִי". כשם שהוא היה חסר תכונות כך גם אני חסר תכונות. והמבין יבין. (עמ' 163 בנוסח האנגלי).

הפרק הזה, וכמוהו גם פרקי הספר האחרים ממחישים את השאיפה והמאמץ של שרה להביט על הצופיות גם במבט פנימי – מתוכה – וגם במבט חיצוני. לא זו בלבד שיש בפרק בירור מעמיק של תפיסת יסוד בקרב כמה מחשובי חכמי הצופיות – והדבר בא לידי ביטוי בשילוב שיש בו בין ניתוח מדעי ובין אינטואיציה וכתובה אישית, דקה ורגישה – יש בו גם כוח יוצר. מה שהוא עשוי לחולל בקורא הוא יצירת מצב תודעתי, שהקורא המבקש להיכנס לעולם הטקסטים הצופים, עשוי לרצות לחוות אותו.

אף כי ידעתי על שרה שנים רבות לפני שפגשתי אותה לראשונה, בעיקר מתוך קריאה בדוקטורט שלה על אלחֶכִּים אַלְתֶּרְמֶדִי, הכרתי אותה רק שנים רבות לאחר מכן, למעשה רק בסוף שנות התשעים באוקספורד. פגשתי אותה בכמה הזדמנויות ב-Oriental Institute ובביקורי בביתה באוקספורד. אחד המפגשים הראשונים איתה הותיר בי רושם בלתי נשכח. שרה אמרה שהייתה רוצה שנקרא יחד כמה קטעים מאחד מספריו של אלחֶכִּים אַלְתֶּרְמֶדִי. היא אמרה לי מראש שהקטעים עוסקים בתפיסת ה"וֹלְאִיָה" (מונח שאפשר לתרגמו בקירוב "ידידות" או קרבה של המיסטיקן אל האל; ה"אֶלְאִיָה" הם ידידי האל, קדושים, הזוכים לקרבה אינטימית עמו) ומאחר ששרה ידעה היטב שלמרות הבדלים ניכרים בין ההגות המיסטית המוסלמית ובין ההגות השיעית דוקטרינת ה"וֹלְאִיָה" משותפת לשתי תפיסות העולם. שרה רצתה לשמוע מה יש לי לומר, כמי שעוסק בשיעה, על הטקסטים האלה. ובכן לאחר טיול לאורך הנהר בשבילים מוריקים, מרחיבי לב ודעת הגענו לפאב ושם הוציאה שרה מתיקה את חיבורו של אַלְתֶּרְמֶדִי והתחלנו לקרוא את דבריו על ה"וֹלְאִיָה" ועל תפקידם של בני משפחת הנביא (אֶהְל אַלְבִּיָת), שבמסורת השיעית מזוהים עם האמאמים. פגישה יוצאת דופן זו לימדה אותי לא

מעט על שרה. במודע או שלא במודע לפני הקריאה בטקסט המיסטי תרמה שרה ליצירת האווירה המתאימה לקריאת הטקסט שבחרה שנקרא, אווירה שהגבירה את צלילות הדעת והריכוז הנדרשים לעיון מן הסוג הזה. בעיסוקה רב השנים בצופיות, שרה אינה חדלה לאתגר את מחשבתם של חבריה ותלמידיה בדרבון לבחון מחדש מושגים והגדרות.

אני יכול להזכיר כאן שניים מן הרעיונות הללו שחזרתי ושמעתי משרה בהזדמנויות שונות ולימים היא העלתה אותה על הכתב במאמרה המתודולוגי החשוב "חקר המיסטיקה המוסלמית והוראתה: שאלות מתודולוגיות לקראת בחינה מחודשת" שהתפרסם בספר **האסלאם המרת דת, צופיות, תחיה ורפורמה**. העניין הראשון הוא הערעור שהיא מערערת על ההצגה הליניארית שמציג גולדציהר את התפתחות הצופיות כמעבר מפאזה של אסקטיות (זְהָד) לפאזה של מיסטיקה (תַצְוִיף). הצגה זו קנתה שביתה במחקר ובספרי מבוא שחוקרי צופיות חזרו והציגו אותה בעקבות גולדציהר באופן פשטני; כך הדבר למשל אצל ארברי בספר המבוא שלו על הצופיות וכך גם אצל חוה לצרוס-יפה בפרק שלה על המיסטיקה המוסלמית בספר בעריכתה "פרקים בתולדות הערבים והאסלאם". שמיעת טיעוניה של שרה וקריאתם במקומות שונים, שבהם ניסחה אותם ניסוח ראשוני, מראה שהתמונה מורכבת יותר, כלומר שיש מחשבה מיסטית שצמחה גם ללא זיקה לאסקטיות, כשם שיש מגמות אסקטיות שלא הובילו להגות מיסטית.

תובנה חשובה אחרת של שרה היא הטיפולוגיה של המיסטיקה המוסלמית. טיפולוגיה זו מראה שהצופיות, דומיננטית ככל שתהיה, היא רק מסורת מיסטית אחת במסורת האסלאם וכי בעולם האסלאם ובפריפריה שלו צמחו צורות של הגות מיסטית שאינן בעלות זיקה לצופיות (או שהן בעלות זיקה רופפת אליה) והן נבדלות מן המיסטיקה הצופיות הן במינוח והן בתכנים. הגות מיסטית כזאת מצויה למשל אצל חוגים שונים בשיעה ובשוליה ההטרודוקסיים. תובנות אלה ואחרות זכו להידון בצורתן המגובשת, המבוססת על מצע טקסטואלי נרחב, בספרה *Perspectives on Early Islamic Mysticism* שכבר הוזכר קודם.

אפשר היה להרחיב את יריעת הדברים, אך בשל קוצר הזמן אסתפק בדברים שאמרתי ואאחל לשרה עוד שנים רבות של בריאות איתנה ויצירה פורייה.